

KOCZKÁS SÁNDOR

A MOTIVÁLÓ „EREDET”*

(József Attila lírai fejlődését elemző hosszabb tanulmány részlete)

Előhang

Okos és illendő szokás a költő első verseinek elemzését élete kezdő lépéseinek történetével megelőzni. Okos, de nem problémátlan. Az első élményekről alig van költő, aki már korai verseiben is szólni tud. Csak érettebb éveiben találja meg azoknak egyéni, igazi értelmét. A gyermekkor világa József Attilánál is a harmincas években lesz valódi és jelentőségteljes költői téma. E korai esztendőkből az élmények és a versek „rímei” még csak ritkán csengenek össze. Az induló költőt inkább a hagyomány sodra ragadja magával: a mesterség, az elődök művészi magaslatának meghódítása ösztönzi.

Ami pedig az illendőséget illeti, az ember könnyen választhat — egy-két költői életrajz példája szerint — alkalmatlan vagy torzító hangnemet. Ha az adatok teljességére törekszik az apró tények egymásutánjához tapad, — esetleg magára a lényegre nem figyel. Mindent elmondhat, csak éppen homályban hagyja az élet és az életmű egymásba kapcsolódó áramköreit. A legfontosabbat: azt a különös hangsúlyt, azt a lírai varázslatot, amellyel maga a költő rendezte-értelmezte életének véletlen esetlegességeit. Mert hiszen minden költő akkor találja meg a maga egyéni „hangját”, amikor már tudja, hogy sorsa nemcsak egyéni sors. Amikor már ráébred, hogy élete véletleneiben hol erősebben, hol bújókáló patak módjára az egész élet, a társadalom mozgásának szükségszerű törvényei fejeződnek ki.

A költő életének krónikása lehet azonban egyszerű illusztrátor is, aki mondandóját az egyetemes érvényű tételek bizonyítékának szánja csupán. Óriássá növelheti, szoborrá merevítheti ilyenkor hőst, a nagyon is egyéni embert. Az általánosságok zuhatagával éppen a színt, az illatot, az egyszerűt burkolja el. Szólamot ad probléma, hangzatosságot hangulat és modoros pózt az emberi helyett.

Az esetlegesség és az általánosság leselkedő veszélyeit miképpen is kerülhetjük el? Karcusú költőiségével ezt a dilemmát Illyés Gyula Petőfi-könyve fölényesen oldja meg. A tények logikáját elmélyítve lírai hitelű képekben idézi fel a várakozással teli kort, majd a költő születését és gyermekkorát. De hogyan kövesse az ihletett író az egyszerű krónikás, aki ábrázolás helyett jobbra csak elemezni tud? Akit képzeletének szárnyalásában tudományos indítékainak nehezéke is darabosabb modorhoz, színtelenebb stílushoz köt?

A kísértés pedig igen nagy! Nem jelentéktelenebb dolgok vannak készülődésben a XX. század első éveiben, mint a XIX.-nek ama megújulással terhes huszas éveiben voltak. Sőt: a mi fiúnk születésének éve is jelképes. Az 1905-ös esztendőnek szinte történelmi sűrűsége van. S ha Illyés Gyulát az emlékezetes szilveszter áhítata szimultán körültekintésre csábította, — 1905 áprilisában sem lenne érdektelenebb a kor élő szellemeinek megidézése. Petőfi születéséhez Berzsenyi és Vörösmarty, Széchenyi és Kossuth szilveszter estéjét hívja meg bábáskodni. S Metternich meg Ferdinánd trónörökös alakjával árnyékolja sötétesre a képet. A fényt a miénkbe nemcsak a dzsentri országlásból kiábrándult, keserűen éles Mikszáth hozná s nem is csak az új lírai hangját megtalált Ady Endre, aki már „forradalmas” harcra, újjon-

gásra is képes. Nemcsak az írásban ekkor még magatudatlan Móricz és a készülődő Nyugat nemzedék. Mert az irodalom körénél nekünk idehaza is szélesebbre kell néznünk : a nép is öntudatosabb már, érettebb, mint a száz év előtti. A mozgalomban szervezkedő munkás s az arató-sztrájkot megharcolt szegényparaszt talán méltatlan lenne e szimultán freskón karjaiba emelni az újszülöttet ? De a haza határai között semmiképpen nem maradhatunk. Hiszen fény árad a forradalomra készül Moszkvából s a cári birodalom tüntető, sztrájkoló ipari városaiból. Londonban Lenin okos fejét látni vitázó gyűléseken és teleírt papírlapok fölött. És írókat kell meglátogatni Európa-szerte, akik munkások ügyétől, szocialista távlatoktól ihletettek. A „viharmadár” Maxim Gorkijt, a szkeptikus Anatole France-ot s a még kisdíák Vlagyimir Majakovszkijt, akit magával ragadott a tüntetők lendülete és a forradalmi röpcédulák harcot hirdető szava. Komor hangulatú mozaikokat is volna honnan venni. Nemcsak az akkor még kezdő Tisza Istvánt, a „geszti bolondot”, aki éppen pártja és kormánya választási kudarcán kesereg. Vagy Fejérváry Gézá, a „darabont-kormány” elnökét s a szabadelvű párt meg az ellenzéki koalíció csatáinak, „úri földrengéseinek” hangoskodó figuráit. Sötétlő árnyakkal súlyosodnak a képre a koronás uralkodók : Ferenc József és Vilmos császár, — s a Távolekten megszorított Miklós cár. De nem is a politikusok, vérengző uralkodók árnyait idéznénk meg talán, hanem inkább az igazi mozgatókat. Valakit a nagy kartellek iparmágnásai és az óriás bankok vezérei közül. Jelképnek egy „szürke eminenciás”-t a látható színpad háttéréből.

A megíratlant azonban ne dédelgessük tovább, ne játszunk a képzeletünkben megelevenedő ötlettel, amely így csak némi hangulatot, kort idéző atmoszférát ad. Az esetlegesség és az általánosság között keressünk valami konkrétabb egyensúlyt, tények és egyetemes tendenciák között a költő életében valóban jelentőset és megfogható.

A gyermekkorban csak mechanikus szemlélet keresheti a lírai életmű mindent meghatározó és megmásíthatatlan alkotói elvét. József Attilát nem gyermekora, nem első élményei és tapasztalatai formálták szocialista költővé. Részük volt benne bizonyára, de a lényeges mégis fokozatosan kiharcolt, elméletben és gyakorlatban megszerzett világnézete, marxista gondolkodása volt. A proletársors csak lehetőséget adott neki is, mint másoknak, akik szintén a munkás-világból jöttek. Lehetőséget : az osztály, a szocializmus történelmi szószólójává magasodni. E lehetőséget azonban — amely nehéz egyéni áldozatokkal és megfeszített gondolati, művészi munkával járt — nem mindenki vállalta: Kassák Lajos és Szabó Lőrinc például nem. József Attila pedig — mint tudjuk — igen.

Annak, aki e lehetőséggel nem tudott élni, aki a feladatot nem vállalta, — a maga proletár gyermekora nem több mint érdekesség, mint újszerű, egyéni szint adó téma és atmoszféra. Aki azonban e lehetőségekhez felnőtt, annak gyermekora is különös, szinte történelmi fontosságot kap. Még véletlen esetlegességei is a szükségszerűség, az elhivatottság áramával telítődnek. Így tudja ezt — okkal és méltán — maga is. S így látjuk, így értjük ezt magunk is, akik kívülről és immár historikusan szemléljük mindazt, ami volt.

József Attila olyan szocialista költő, akinek megtalált világnézetéhez nem kívülről kellett az élményeket keresnie, átélnie. Az élmények, a problémák : voltaképpen a saját élete. Eredetének, gyermekkorának és ifjúságának motívumai. Mindezt tudatosabbá, a szocializmus ideológiájának értelmében általánosabbá kellett emelnie. De a későbbi gazdagodás sem változtatta meg, csak jelentősebb tette ezt a kezdetet. A „mama” életét és alakját, az ősök, a rokonság világát s a külvárosi gyermekség szenvedéseit, halvány örömet. A tájat, ahol felnőtt és hétköznapijai, ünnepei teltek. A tájat — a városit és falusit —, amely arculatával az ottélő szegénység sorsához idomult.

A gyermek még nem érthette mindenben a törvényszerűt. De a felnőtt felismerését, tudatos cselekvését megkönnyítették, hitelesebbé tették e kezdeti élmények, motívumok. Biztonságot és küldetést maga a költő is innen, az első élmények forrásvidékéről merített :

Te kemény lélek, te lány képzelet!
A valóság nehéz nyomait követve
Önnönmagadra, eredetedre
tekints alá itt!

(*Elégia*)

A *mama „legendája”*.

József Attila 1905 április 11-én született Budapesten, a Ferencvárosban. A gyermekkor keretét három helység neve jelzi: Budapest, Szabadszállás és Öcsöd. Az első volt az állandó, a lakás szerint annyira bizonytalan, de valóságában mégis biztos talaj: a külváros. Szabadszállás a szegényes menedék: az anyai rokonság kisparaszti és zsellér-világa. Öcsöd s a témát csak variáló későbbi Monor egy kissé már a kétségbeesés örvénye: próba a lelenc sorsból, amikor az anyagi kilátástalanság hosszabb-rövidebb átmenetre felbomlasztja az egységét szívósan védelmező családot.

A szívósságot, a proletár keménységet legendák is jelzik a családban. Nem tudhatni persze, hogy ezekben a legendákban kinek mennyi része van. Még a mama kezdte-e őket s azután együtt fejlesztette, variálta a család? Vagy bizonyos elemek voltak meg belőle csupán és a költő-fiú későbbi műve az egész? A korán eltávozott apa alakját — Attila még csak két éves volt — mindenesetre meseszerű légkör veszi körül. A legenda szerint kivándorolt, szerencsét próbálni Amerikába ment. József Attila is így idézi fel utolsó éveiben a maga keserű számvetéseiből átvilágítva az alig ismert apa tettét és szellemét.

Csak most értem meg az apámat,
aki a zengő tengeren
nekivágott Amerikának.

Útnak eredt — nem új jelenség,—
hogy lefülelje bátoran
a természetes jószerencsét.

El is keserült, meg is csappant
érdeke, itt az óhazán,
unta főzni a szagos szappant.

Csak most értem meg az apámat,
aki az ingó tengeren
nekivágott Amerikának.

Az urak locsogtak, fecsegtek,
ő batyut kötött, odaszállt,
hol jó munkást szép pénz kecsgetet.

Az erdőn nem volt egy szál bokra,
egész úton emlékezett
és hányt a hempergő habokra.

Elhagyta bölcsen a családját —
azért, mert keményen keres,
a csemetéi őt ne áldják,

mert megátkozzák, ha felnőnek.
Nem volt erkölcsi példatár
s nem hűse hazugság felhőnek. . .

József Áron szappanfőző-munkás valódi sorsát azóta már pontosan tudjuk. Romániai kutatók és a Romániában járt Szabolcsi Miklós kiderítették, hogy sohasem volt Amerikában. Szakmájánál megmaradva Románia több városát is bejárta s a jugoszláviai Újvidéken is dolgozott. Romániában újra megnősült és új házasságából született is egy gyermeke. Végül is Temesváron élt s ott is halt meg. Mindebből azonban máig nem derült ki, hogy miért is hagyta el a családját? S az elhagyatottak pedig miért a kétécses „amerikás” változatból szőtték a legendát? A családi hagyomány sztrájkokban, mozgalomban való rétszvételéről tud és nagy örömről, hogy az életben maradt (a három első József-gyerek korán elhalt) két lány — Jolán és Etus — után harmadiknak végre fia született. A munkanélkültség kergette el vagy csak terhesnek érezte megszorodott családját? Idegen nő lépett az életébe vagy egyszerű kalandvágy űzte a vérért? Megannyi hiábavaló kérdés.

De a családi legenda indítékairól sem tudunk többet. A mama őrizte ezzel egy régvolt szerelem és emberi meghittség emlékét vagy csak a gyermekek előtt akarta fenntartani az immár személytelen apai tekintélyt? Maguk előtt is takargatták az apa megbocsáthatatlan vétkeit? Vagy csak mások — idegenek — elől védték szemérmesen a család belső dolgait és jó hírét? Nem tudhatni már. Csak annyi bizonyos, amit apjáról nem megróvásként, de a tények egyszerűségével a költő írt: „nem volt erkölcsi példatár”. József Áron jól megértette a kapitalizmus törvényeit. S e törvények logikája szerint cselekedett, élt. Megszabadult családjától, a nehéz küzdelem és felelősség kötelességétől. Más ember volt, mint a fia.

A mama alakját már maga a költő szötte-formálta legendákba. Gondolataiban és költészetében a korán — 1919 karácsonyán — elhalt édesanya képe, emléke fokozatosan szinte lírai jelképpé nőtt. Anyja életében a proletár-sors megtestesülést látta: a névtelen hősök, a gyengeségükben is erős munkásasszonyok egyikét. A szegény mosónő így dicsőült meg kedves fia verseiben:

Anyám volt, apró, korán meghalt,
mert a mosónők korán halnak,
a cipeléstől reszket lábuk
és fejük fáj a vasalástól —
— — — — —
— — — — —

Látom, megáll a vasalóval.
Törekeny természet a tőke
megtörte, mindig keskenyebb lett —
gondoljátok meg, proletárok —

A mosástól kicsit meggörnyedt,
én nem tudtam, hogy ifjú asszony,
álmában tiszta kötényt hordott,
a postás olyankor köszönt néki.

(Anyám)

Az apa alakját őrző legendák bizonytalanok, az anyáról szólók valóságosak. Pócze Borbála egyéniségét lírai versek örökítették meg, pedig élete története leginkább epikus

elemző lassú és sokoldalú előadására méltó és alkalmas tárgy. Olyan téma, amelynek érdemes ábrázolása irodalmunkból mindeddig hiányzik. Kaffka Margit megírta már a nő életének válságát a századforduló társadalmában. Az ő hősnői azonban a pusztuló dzsentrivilágból s a felső értelmiség köreiből valók. A szabadszállási parasztlány problémája azonban csak felületesen, külszínre hasonló a Pórtelky Magdában lejátszódó válsághoz. A házasság és a nő szabadságának, önállóságának konfliktusáról van nála is szó, de nem a dzsentrivilág, hanem a szegényparaszti élet törvényei szerint.

Pőcze Borbála tizenöt éves volt, amikor anyja — régi falusi szokás szerint — a lány érzéseivel, tiltakozásával mit sem törődve, férjhez akarta adni. Pórtelky Magdának nincs más választása csak a házasság. A tanulságot — amit élete tapasztalataiból leszűrt — csak lányai sorsában érvényesítheti: taníttatja őket, hogy „úri lányhoz” méltó kereső foglalkozással biztosítsa függetlenségüket. De mit tehet ilyenkor egy szegény parasztlány? Férjhez menjen vagy van más lehetősége is?

A kérdés Móricz Zsigmondot is foglalkoztatta. A feleletet több művében is keresi. A *Sárrany* Kis Borája nyílt szemérmertelenséggel vásári árunak tartja a maga szépségét. Az érzelmek és az „ésszerű” választás konfliktusában nagyon is hideg fejjel, felnőtt tapasztaltsággal képes eligazodni. Nem finnyás: nem házasság, nem boldogság kell neki, csak szerencse. „Megmondta azt nekem az anyám, — okosítja fel a paraszti dolgokban járatlan grófnét — még kisiskolás koromban, hogyha vigyázok a szépségemre, akkor még nagy szerencsét csinálhatok.” Mi ez a szerencse? Azt is tudja: „Vagy elvesz valaki, vagy annyit ad, hogy azután nem kell búsulni.” Borát tudatosan az érdekei vezetik, az érzelmei csak másodlagosan. S ha a boldogságot nem is, a szerencsét valóban kiharcolja. Turi Daninak adja magát, akit szeret, de csak adomány, a Takács Gyuri elkártyázott vagyona ellenében. Az *Égi madár* Pannija nem ilyen öntudatos. A szerencséjét nem maga kovácsolja, csak a szülők akaratának enged. Amíg szerelme, Miska, a szegény zsellérfiú a városban van, egy nagygazda felesége lesz. A szerencse azonban nála sem lesz a boldogság melegágya: még csak nyugalmat sem talál, — két világ között vergődik. A zsellérek már megtagadják, a nagygazdák világa viszont lenézi, nem fogadja be. Szerelme helyett így még csak a góg boldogsága sem jut neki. Teljesen megzavarodott, kiforgatott lélekkel azután szinte öntudatlanul követi az égi madár, a paçsirta hívogató szavát s Miska biztatását. Menekül a szerencséje elől a boldogsága után. A *Pillangó* Hitves Zsuzsikája Móricz zsellér-lányai között a legkülönb: a boldogságért harcolni tud. Darabos Jósikával együtt, mindketten megpróbálkoznak a szülők „okosságával” és szinte már a szerencse „torkába” jutnak. De a biztos szerencsétől Zsuzsika visszaperli a szerelmet, a pillangó boldogságot. A lakodalmas szekérről, friss asszonya mellől hívja vissza Jósikát, az elszállt „pillangót”, hogy ki ne röpüljön többet a kezéből.

A harcot választja a fiatal Pőcze Bori is. Az anyja gondolta, tervelte „szerencsét” nem más érzelem miatt utasította el. A szerelemről még csak sejtései voltak talán. De a függetlenségét, az érzelmei szabadságát, a boldogsága lehetőségét ösztönösen is védelmezte. Inkább otthagytott mindent. A falut s a „józan” megfontolásokkal vegyített feudális törvényeit. Pestre jött szolgálni: cselédlánynak. A munkaerejét adta el inkább, mint teljes önmagát. Amit falusi legényektől tudott, azt — úgy érezte — egy zsellér-lány is megteheti. A város szabadabb, tágasabb: az embernek, lánynak több lehetősége van. S nem is lett „falusi kislány Pesten.” Miként az anyjával, falujával szemben, a fővárosban sem volt naiv. Szerencsét és boldogságot egyszerre szerzett: egy sokat vándorolt, mesterséget és nyelveket tanult szappanfőző felesége lett.

De hol volt itt a szerencse és a boldogság — kérdezheti a házasság tragikus történetének ismeretében az olvasó? Pőcze Borbála további sorsával azonban a problémának már új szakasza kezdődik. A mórliczi zsellérlányok történetét is csak az élet benyújtotta első konfliktus pillanatáig, a konfliktus megoldásának kezdő gesztusáig követtük. Mi történt később velük? Boráról még tudjuk, hogy a különös nász és Turi Dani gyilkossága után már

nem tudott olyan okos lenni, mint előbb. Amikor a vasvillás kísérők között megpillantja a tragikus sorsát bevégzett Danit, eszt veszti; Önmagát vádolja Turi gyilkosságáért is és pusztá kézzel ugrik az embereknek. S hogy azután mi történt vele, hogy mit kezdett a testéért kapott vagyonnal? Nem tudjuk. Panniék és Zsuzsikáék további sorsáról még ennyit sem mond Móricz. Panniék bizonyára a városba mentek s az életük nem sokban különbözhetett attól, amit Pőcze Bori választott. És Zsuzsikáékra sem várhatott több és jobb, mint amit szüleik napszamos életében megszoktak.

Mindebben azonban már nem a jellem, nem az egyéniség, hanem a társadalom objektív törvénye érvényesült. A jellemnek csak annyiban lehetett újra szerepe, ahogyan az élet csapásait fogadta, ahogyan az újabb konfliktusokkal, nehézségekkel megküzdött. S Pőcze Borbálát az első választásnál mutatott keménysége, határozottsága segítette élni és helytállni akkor is, amikor a férje három apró gyermekkel magára hagyta. Vállalt mindenféle munkát, a maga módján forgolódott, ügyeskedett és még betegen, szinte a halálban is óvta-védte, nevelte kicsibéit. József Jolán könyve, öccséről írt életrajza megdöbbenő képekben érzékelteti ezeknek az éveknek kilátástalan küszködéseit, a harcot a pusztá életért. A gyakran beteges és emberi méltóságában magát semmiképpen meg nem alázó asszony állandó munkát ritkán kaphatott. Még nehezebb volt a lakás dolga. Ki fogadott be szívesen egy három gyermekes asszonyt? Mint József Jolán írja a költőzködés volt életükben a szinte állandóan ismétlődő epizód. „Majdnem minden hónapban új lakásba költöztünk, s ezt a megszokott eseményt nagy hűhóval magunk intéztük el. A ház elé húztuk a fászincéből kölcsönkért kiskocsit, kicipeltük a bútorokat és amikor mindent felraktunk a kocsira, hárman a rúd mellé álltunk, a kötelet a derekunkra akasztottuk és nekifeszültünk a vontatásnak Gyí! Mama hátul toltá a kocsit és vigyázott, hogy semmi le ne essen róla.”

Melyik szellemi tudta volna az életet eképpen megharcolni Móricz hősnői közül? Melyeknek lett volna ereje, emberi kitartása ilyen következetesen a halálig végigmenni a maga választotta úton? Mert ha gyermekeit néha a Gyermekvédő Liga gondjaira is kellett bízni, nem mozdult Pestről. A külvárosból a faluhoz, Szabadszállásra nem fordult vissza. Pőcze Borbála ekként falusi szegényből városi, szellemi lányból már proletárasszony lett. Proletár-volta persze korántsem jelentett világos és egyértelmű öntudatot, ösztöneiben azonban már teljesen ehhez a világhoz tartozott. S ez éppen elegendő volt arra, hogy a maga történelmi hivatását betöltsse. Hogy „mamá”-vá magasodjék: egy jövővel terhes asszonyi sors megtestesítőjévé. Pőcze Borbála ekkor még új és ritka típus a magyar valóságban. Élete, feloldódása az anyai szolgálatban azonban célt, értelmet, igazolást kapott. S a költő-fiú — aki mindennek hordozója és kifejezője volt — még a fájdalomtát szemérmesen hetykeséggel rejtegető soraiban is anyjának e történelmi szerepét érzékeltetve emlékezik meg róla.

Nemzett József Áron,
szappanfőző, aki már
a Nagy Óceánon
szagos füveket kaszál.

Megszült Pőcze Borcsa,
kit megettek a fenék,
gyomrát, hasát sorba,
százláb súroló kefék.

(Nemzett József Áron)

Sorsának mélységeibe belegendolva így ismerjük fel fokozatosan, hogy Pőcze Borbála Gorkij „Anyá”-jának magyar rokonai közül való. Kisebb lehetőségek, szűkebb keretek között a „mama” olyanképpen magasodik József Attila alakja mögé, mint Pelagéja Nyilovna nőtt

fel Pável Vlaszov mellé. József Attila jellemét — mint mindenkiét — sokféle tényező alakította. E mozzanatok nyomait megkeresnünk éppen további elemzéseink dolga. De hol találjuk az eredetét? A nyersanyagot, a képességet, amiből és amivel nagyra nőhetett? — Mutasd a mamára! Vér szerint is, példával is és okos vagy játékos szóval ő kezdte formálni ezt a jellemet. A költő-fiú keménységében, szívóosságában nem a mama egyénisége ismétlődik, ölt új formát s alakot? S nem a mélységeket megjárta, sokat küszködött Pőcze Borcsától kapta az első indítást, hogy a dolgokat, az életet mindig a szűkebb vagy tágabb közösségek érdekei szerint ítélje meg? Mert tőle tanulhatta először, hogy az emberek együtt sokkal többet tehetnek, mint az egyedülvaló, a magános ember. A fiú természetes kedvességét is megelőzte a mama dalos kedve, keménységében is lágy és érzékeny természetű. Pőcze Borbála teremtette meg azt a családi légkört, ahol József Attila tündéri játékosága kivirágzott. S éppen ő maga volt, aki fia jellemének ezt a legszemélyesebb — de egész osztálya lelkiületének szépségét is sugárzó — vonását éleszgette-nővelgette. A mama szelleme él abban a derűben és üdeségben, ami Attila verseiből oly gyöngyöző tisztasággal, oly elbűvölő erővel árad.

A „*másajta raj*.”

A bővebb családja már voltaképpen a homályba vész. Az apa eredetét csak az erdélyi havasokig követhetjük, ahol a fiú nagyapja hegyipásztor volt. Ebből a zárkózott, különös világból jött József Áron, a „félíg székely, félíg román, vagy tán egészen az”. — Az anyai ágról már többet tudunk. Szabadszállási kúnok voltak: parasztok, halászok. Az anyai rokonság jellegzetes figurái itt-ott meg is jelennek József Attila verseiben: nagyanyja, ánya, nagybátyja.

A szegénység örvénylő mélységei gyűrűzik körül mindenfelől a költő gyermekségét. A nehéz sorban élők tapasztalatait, az urakétól különböző erkölcsét, érzelmeit és logikáját egymást követő nemzedékek örökségeként kapja a fiú. A szülők már a város emberei, de mögöttük eleven emlékekkel és kapcsolatokkal ott él a paraszti lét, a falu. A gyermekkor, a szegénység életének meglevenítésében ezért is található gyakran hasonló motívumokat József Attila és a korszak szelleméből jött költői, Erdélyi József s Illyés Gyula lírájában. De nemcsak ezek a rokoni szálak, hanem a kétféle — a városi és falusi — szegénység életének, sorsának közös vonásai is ösztönzői voltak a lírai motívumok ilyenféle hasonlóságának. A lent világa előttük senkinél sem jelent meg a magyar irodalomban olyan mélységgel és teljességgel, olyan belülről átélte, éppen személyes hitele miatt tárgyilagos realizmussal. Számukra ez nem csupán újszerű, érdeklődéssel figyelt irodalmi téma, mint a századforduló novellistái — Thury, Tömörkény — szemében volt, hanem a maguk valóságos, végigszenvedett élete. Lírai szemléletükben már nyoma sincs az Adynál még jelentkező romantikus részvétnek (*Álmodik a nyomor, Proletár jói verse* stb.), s a Móricz első írásaiban megnyilatkozó túlfűtött naturalizmusnak, tematikus és ábrázolásbeli kiélezettségnek sem. A külváros és a falvak, a tanyák élete a maga természetes egyszerűségében, romantika és naturalizmus nélküli hétköznapiságában jelentkezik József Attila és kortársainak verseiben. Mindezt a természetességet a maguk gyermekkorának, családi életüknek eleven élményeiből, személyes múltjukból merítik. Így elevenednek meg József Attilánál a józsefvárosi pályaudvar fadóbaló munkásai, akiknek a figyelmét kellett kijátszania vagy jóindulatát megnyernie gyermekkorában, hogy a mama tűzhelyéhez fát szerezhesen.

Töletek féltem, kemény emberek,
ti fadóbalók, akiket csodáltam?
Most mint lopott fát, viszlek titeket
ez otthontalan, csupa-csész világban.
(*Kirakják a fát*)

A lent világában eltöltött gyermekkor kitörölhetetlen emlékei újra meg újra felbukkannak és motívumokká, költeményekké érlelődnek benne. Az *Iszonyat* furcsa látomásában a világgal megalkudni képtelen, vad, gyermeki ösztönök lázongása érzik: külvárosi gyermekeké, akiket a munkába ment szülők felnőtthöz mért kötelességekkel magukra hagytak. S még a Ferenc- meg a Józsefváros bérkaszáryaiból kíséri „a főzelék fagyott szaga” és pályaudvarairól a tehervonatok tolatása, különös zakatolása. Mindez — a tárgy s az atmoszféra némi változtatásával — mennyire rokon a falusi lebbencs-levések sovány illatával és a zsellérgyermekek nehéz szorongásaival, amelyekről Illyés és Erdélyi adtak hírt.

Más etikát alakít ki magának a szegénység, mint amiről az urak papolnak. József Attila is, Illyés Gyula is innen, személyes közelből ismerik a lent embereinek ezt az ösztönös, az anyagi kényszerűség vezette erkölcsét, amely mindig igazabb volt az urak önzően képmutató moráljánál. Miből éljen az, akinek semmije sincsen? — morfondírozik ilyenkor városi és falusi nincstelen. És ha dolgozik is, a munkáját éppenszak valahogy megfizetik. Ki érezné hát közülük bűnnek, lopásnak azt, ha az uraktól vesz el, „szerez” valamit. Ha a végső szükség miatt ezt-azt magának kisajátít. Hiszen ösztönösen érzi, hogy abból lesz az övé valami, amit az urak általuk, az ő munkájukkal szaporítottak. Az uraságtól a maga jussát lopvacsendben visszaszerző uradalmi zsellérek közösségét Illyés Gyula a harmincas évek elején hőskölteményben örökítette meg:

Egyetlen tolvaj-társaság
volt a puszta, hol nevelődtem.
Ujjak nyúlnak az uraság
java felé képzeletemben.
Ujjakat, mohó markokat
vélek látni a múlt sötét
éjében, matatásukat
hallom, s a csőszök füttyjelét,
dobogó futást szertesztét.

Szegény szegények, kényszerült,
ártatlan, kedves tolvajok,
hogy róná nektek föl e bűnt,
ha dalt kezd róla fiatok,
ha a múlt vastag éjjelében
futó sorai fölfedik,
mint tolvaj-mécs cikázó fénye
arcotok rebbenéseit,
mely akkor volt legemberibb.

(Hősökről beszélek)

S ki róná fel a józsefvárosi kisfiúnak amikor fáért-szénért a pályaudvar körül ólálkodik? De ki érezné bűnnek a proletár lét, a gyermeki szükség e tettekké érlelődő fölajdulásait? Miként versében vallja József Attila: az egész világegyetem nyomását érzi úgysis gyermekönmagán, akit az éhség kényszere a szomszéd éléskamrájának megdézsmálására bízott.

Kioson, kenyeret szel a konyha kövén
s majszolja riadtan a gyermek.

Csak a léghuzat ismeri — alszik a ház.
Les nagy szeme, reszket a térde.
Zsírok és köcsögök teje közt kotorász,
surranva, mint az egérke.

Ha belé-belereccsen a szörnyű kredenc,
ajkára repül kicsiny újja :
könnyörögne az irgalomért, de a csend
zord kürtje a zajt továbbfújja:

Ez a zaj, ez a kín, e világrecsegés
nem szűnve, dühöngve növekszik.
Belesápad a gyermek, elejti a kést
és visszalopódzva lefekszik. . .

(*Ha a hold süt. . .*)

A szegénység világának költői ábrázolásában nemcsak rokon motívumok jelenlétével találkozunk, hanem eltérésekkel is. József Attilánál az ősök, a rokonok például — a mama alakját kivéve — nem kapnak meghatározó erejű lírai szerepet. Nem volt különösebb igénye arra, hogy őket olyan bőséggel felvonultassa, mint azt paraszti őseikkel Illyés Gyula, Erdélyi József és Sinka István tették. A különbség látszatra csupán a családi viszonyok és körülmények eltéréséből adódik. Józseféknel — mint ezt már az eddigiek során elemeztük — néhány kétes és valóságos legendát leszámítva nyoma sincs annak a patriarkális gazdag családi hagyománynak, amely a szegényparaszti költők falusi világában a rokoni szálak és történetek szinte vég nélkül szaporítható láncolatát kínálja. Ebben az eltérésben azonban két életformának elvi jelentőségre emelkedett különbsége is kifejeződik. A paraszti családok Illyéséknel a demokratikus törekvéseknek, a plebejus öntudatnak mutatói. Több évszázados plebejus gőg száll szembe bennük több évszázados úri gőggel. Mánás és dszentri arcképcsarnokokkal vitáznak a paraszti ősök: zsellérek, juhászok, uradalmi cselédek, beresek és kovácsok, nehézsavú férfiak és magukban motyogó anyókák. Ebből a vitából azonban még az Illyés Gyula európai iskolázott plebejus gőgje sem tudja elhessenteni a vidéknek, az uradalomnak a feudális múltból örökölt patriarkális szellemét.

Más történelmi alapról: a városból támadja József Attila az urak világát. Az őt formáló légkörnek nincsen semmiféle patriarkális színeződése. Az uraknak és a parasztnak a feudalizmus messzi századaiba visszanyúló vitája a proletárok világában, tudatában csak része egy általánosabb harcnak. A parasztság osztályharcát módszereiben az ellenfél, a feudális urakkal szemben szükséges ellenállás határozta meg. Annak pedig, aki ebben a harcban a szószólójuk, küzdőtársuk kívánt lenni, megfelelő és eredményes eszközöket kellett találnia az urak elnyomó módszereivel, sokszor igen raffinált harcmódorával szemben. S ha az arisztokrata és a dszentri őseire, származására hivatkozott, büszkélkedő ideológiát alkotva így magának, — plebejus öntudatát és harci riadóját a „népi” költő is származásával, paraszti őseivel igazolta.

Mennyivel egyetemesebbek, modernebbek a proletariátus osztályharcának módszerei! Kevesebb bennük a személyes elem és több a munka jelentőségének, a történelem logikájának felismeréséből fakadó általánosítás. Ha a kapitalizálódó uradalmak bérese ritkán is található már az urasággal, az apai emlékezők még elevenek, még őrzik paraszt és úr személyes kapcsolatának, „családiás” érintkezésének emlékét. A munkás, az üzemi közösség sokszor már csak éppen a nevével, személyesen nem is ismeri a tőkést. S a falvak, a majorok lakói egymás között is más módon élnek, érintkeznek, mint a mindjobban szerteágazó külvárosok proletárai. Ott az együttlétezők apáról-anyáról, sógorság-komaság, közelebbi

és távolabbi családi kapcsolatok megvilágításában veszik tudomásul egymást. Itt általánosabb csak munkája és gondolkodása alapján ismerni az embert, a proletár-sorban osztozó társat. A munkásnak tehát nem kell őseire, a jussra, az emberi és történelmi jogokra hivatkoznia. Elegendő, ha a maga és az egész dolgozó nép alkotó munkájára, társadalom-alkító és történelemformáló szerepére rámutat. Így a költő is, aki a proletariátus nevében szól, méltán vallhatja, hogy a dolgozó nép mindenkori osztályharcainak örököse, és tudatos összegezője, lírai kifejezője. Mindez érthetővé teszi, hogy József Attila a családi poézisnek még az adott lehetőségeit is csak alig használta ki. A mama alakját is általában szélesebb összefüggésekbe állította, s az önmaga harcait nem csupán a családi sors közvetlen motívumaiból, hanem a történelem egész folyamatának lendületéből vezette le:

Én úgy vagyok, hogy már százezer éve
nézem, amit meglátok hirtelen.
Egy pillanat és kész az idő egésze,
mit százezer ős szemléltet velem.

Látom, mit ők nem láttak, mert kapáltak,
öltek, öleltek, tették, ami kell.
S ők látják azt, az anyagba leszálltak,
mit én nem látok, ha vallani kell.

Tudunk egymásról, mint öröm és bánat.
Enyém a múlt és övék a jelen.
Verset írunk — ők fogják ceruzámat,
s én érzem őket és emlékezem.

(A Dunánál II.)

Az elmondottakban persze nehéz egymástól elválasztani a gyermekkor konkrét tényeit és az érett költő értelmező, a jelenségeket, a tényeket ideológiai összefüggésekbe rendszerező szemléletét. Mert más dolog a proletár-lét, a proletár életforma és megint más a marxista ideológia. De nem a proletár-lét szülte meg, tette szükségsszerűvé a tudományos szocializmus megjelenését? S nem a munkás osztályhelyzetéből következik, hogy ezt az elméletet s a benne rejlő tágas és nagy lendületű emberi perspektívát leginkább ő érti meg s ő tud érte legjobban, áldozatosan küzdeni?

Gyermekkorának élményeit József Attila már érett fővel a tudományos szocializmus megvilágításában dolgozta fel: az esetlegesség homályából a törvényszerűség világába emelte őket. Nagy költői mű soha sincs alakító világnézet és eleven élmény találkozása nélkül. Olyan „teremtény” mint a gyermek, akit férfi és nő csak együtt ajándékozhat meg az élettel. Hiába az élmény, ha a világnézet nem ad értelmet neki. De hiába a világnézet is, ha az élmény nem telíti érzelmi bensőséggel, alkotó művészi erővel. A patriarkalizmus és provincializmus atmoszféráját legbiztosabban a tudományos szocializmus talajáról lehet elkerülni. Nehéz ezt azonban egy lírikusnak élményszerűen magáévá élni; nehéz egyetemessé válnia akkor, ha élményei és tapasztalatai telítve vannak patriarkális motívumokkal. Élmények és világnézet József Attilánál azonos irányban hatnak, felerősítik egymást. Proletár léte és szemlélete, urbánus életformája az az eleven és létszerű alap, amelyre később kiharcolt világnézetének egyetemes látóköre épült.

A gyermekkor élményeinek többségét elmossa az idő. Egy-egy emlék, néhány mozzanat marad csupán, mint végtelen tengerben apró szigetek. Sokkal elevebben űrzi az ember a korai érzések színét, melegét. Az ismerős tájak képe is mindinkább elhalványodik, de nem az érzelmi meghittség, amellyel körülvettük, magunkhoz tartozónak éreztük őket.

Gyermeksége tájait József Attila is már a felnőtt szemével nézte és az érett költő tudatával ábrázolta. De mindebben benneélt, kifejeződött a külvárosra s az alföldi tájra először föleszmélő kisfiú friss érzéseinek bensőséges otthonossága is. Nemcsak jelenével szerette és eszével értette környezete néma beszédét, hanem a velük közös múltjával, a gyermeki meg szokottság természetességével is.

A szülőföld, a táj lírai ábrázolásában József Attilát már a tárgyi adottságok is megkülönböztetik a többiekétől. A külvárosi táj poézisét teremti meg, ami a „népi” költők verseiből jobbra teljesen hiányzik. Ma már szinte közhely József Attilát a külváros Petőfijeként emlegetni. Miként nagy elődje az Alföldet, ő a külvárost jelenítette meg igazi valóságában, teljes „emberi szépségében”. Ez az „emberi” szépség Petőfinél a nép, a jobbágy-paraszt szemével nézett alföldi táj, annak lírai birtokbavétele. József Attilánál pedig a proletár tudatával, érzékeivel felismert, meglátott és életre keltett külváros.

A kapitalizmussal együtt fejlődő, ember-alkotta táj nem nála jelent meg a magyar költészetben először. A város általában már régi téma és világának ábrázolása különösen gyakorivá, jellegzetesen árnyalttá válik a XX. század első évtizedeiben. S fokozatosan polgárjogot nyert a költészetben a periféria, a proletárok lakta városnegyedek költői ábrázolása is. A Népszava munkás-költőinél gyakran találkozunk ezzel a kietlen világgal. Ők azonban inkább csak a nyomort kitergetve sajnálatot koldultak a tájnak és elesett lakóinak. De megjelenik a külváros a Nyugat lírikusainak költészetében is. Különösen jellemző e tárgyban Babits Mihály költői szemlélete. A városi világban ő eleinte csak a naturalista furcsát és groteszket látta (*Régi szálloda, A világosság udvara*) vagy riadtan, fanyalogva menekült a külvárosi atmoszférából (*Városvég, Haza a telepre*). Csak József Attila az, aki a külvárost szülőföldjének, otthonának érzi. A külvárosi tájat nála az otthonosság meghitt levegője tölti be: a költő nemcsak ismeri, de együtt is él, érez és gondolkodik ezzel a tájjal és bérkaszárnyaiba zsúfolt lakóival. Babits lelkét „szennyes mélabúra” hangolja Budapest „rideg háta mögött”-je. Innen csak menekülni tud: „kocsira! vissza! fénybe! körútra!” Illyés Gyula ha nagyon ritkán ihletével ide, a nyomorgó munkások világába téved, szinte maga sem tudja, hogy mit kezdjen velük. Bízson-e bennük vagy csak kínos értetlenséggel szemlélje őket?

Ó régi harcok, uccák! — Föld alól
kibukkanó és eltűnő folyó:
úgy zúg csak, mormol itt
a mély erdő, mely egykor egy világ
hódítására küldte áramát —
alig emlékezik.

— — — — —
— — — — —

Galamb ucca! Pokol tornáca! — Vagy
mégis a Jövendő tornáca vagy?
A parázsló szemek
tekintete veszőfutás nekem,
edző tűzpróba minden reggelen,
hivatalba menet.

(Galamb ucca)

A külváros, a proletárok világa József Attilát izgalomba hozza és vallomásra készíti :

Tudod-e
milyen öntudat kopár öröme
húz-vonz, hogy e táj nem enged és
miféle gazdag szenvedés
taszít ide ?
Anyjához tér így az a gyermek,
kit idegenben löknek, vernek.
Igazán
csak itt mosolyoghatsz, itt sírhatsz.
Magaddal is csak itt bírhatasz,
óh lélek ! Ez a hazám.

(*Elégia*)

Erősíthette ezt az állásfoglalást, ezt a pátoszt a tudatosan vállalt költői feladat, a munkásosztály sorsáért érzett felelősség. A közvetlenség bensőséges rezdüléseit azonban a külvárosban eltöltött gyermekévek élményeiből hozta magával József Attila. Ezért volt az érett férfi számára is természetes, poétikussá varázsolható környezet ez a táj.

Közvetlen élmények, érzések fűzték József Attilát a falusi, tanyai világhoz is. A szabadszállási Pőcze-rokonoknál nyaranta többször is elidőzött. Édesanyja szülőföldje, a szabadszállási környék gyakran volt ihletője a falu, a vidéki táj, a dolgozó parasztok költői rajzában. Innen, ennek a tájnak az elemeiből szötte-mintázta sajátos, mély értelmű tájképeit. Halászó nagybátyjának, Pőcze Imrének szegényes tanyája és a tanya kietlen környéke ihlette a *Holt vidék* téliesen kemény, az egész paraszti sorsot panaszló strófáira. A szabadszállási táj keretébe formálta a *Falu* töprengő, a paraszti élet lényegét kereső sorait. S falusi, paraszti verseiben még másutt is fel-felbukkan vagy ennek a vidéknek vagy a később megismert Tisza—Maros-környéki tájnak a képe, egy-egy motívuma, eleme.

Petőfi után az alföldről szinte lehetetlennek látszott magával ragadóan újat mondani. A magyar tájak költői ábrázolásában Petőfi művészi színvonalát elérni és szemlélet-módjának sajátosan tárgyias, de lírai indulattal telített formáját túlhaladni egyébként is bonyolult és nehéz probléma. Ady szimbolista látomásaiban a tájnak csak közvetett funkciója volt. A Nyugat impresszionista tájköltői — Juhász Gyula, Kosztolányi Dezso — csak módosítottak, a színek és mozzanatok új keverésével változtattak a Petőfi-alkotta klasszikus képen. Lényegesen újat a paraszti világ és az azt környező természet ábrázolásában a népi költők is csak részben hoztak. Miként a nyugatosoknál persze nálunk is felismerhető, hogy közben Petőfi óta majd száz esztendő eltelt s megváltozott, civilizáltabb, az emberi kéz nyomáról sűrűbben tanúskodó lett a táj. Természetes az is, hogy új, eddig még alig megénekelte vidékeket eleve-nítették meg a líra megelevenítő erejével : a Dunántúl délkeleti lankásait (Illyés) s a Kőrösök öntözte síkságot (Erdélyi, Sinka). Tájábrázolásukban a figyelemre méltó az, hogy mindezt belülről, a paraszti „mélységekből” érkezetten jelenítették meg. De éppen ez a bensőség, közelségük a néphez okozza, hogy ezt a világot nem tudják ugyanakkor kívülről is nézni. Így a tájat s az ott élő embereket nem képesek Petőfinél is messzebbre néző, merészebb távlatokban ábrázolni. Csak ritkán ismerik fel, ritkán érzékelik a parasztok és a természet kapcsolatának modern, kapitalizmus meghatározta törvényeit. Még Illyés Gyulának is csak egyszer-egyszer sikerül a bensőséges látást a külső, tágasabb összefüggéseket is magába foglaló szemlélettel összehangolnia. Lírájukban így elevenebben és előtérben még mindig az él, ami a régebbi és hagyományos feudális feszültségekre, parasztnak és tájnak feudalizmus megszabta kapcsolataira emlékeztet.

Szembetűnően újat a vidéki, alföldi tájról is a „városi rokon”, József Attila mondott. Az ő falu-élménye: a városból, a városi valóság összefüggéseiből nézett és felismert falusi táj. Ő már — ha még gyermekként is — a városból érkezve, annak látóköre szerint fogta fel s értette meg a falu világát. Várossiasága azonban nem burzsoá urbanitás, hanem proletár érettség és humanizmus. Képtelen lett volna idillbe burkolni, idealizálni az elmaradt falut s a narodnyik toborzók és nosztalgiák mit sem tudtak felkavarni, magukkal ragadni benne. A magyar templomtornyok és szénaboglyák provincializmusa messze szemhatára alatt maradt. Tudott azonban „rokon”, szövetséges lenni, aki a zselléri, szegényparaszti létben felismerte a közös kint és elnyomatást. Városi és falusi életben, tájban a felület játéka mögött a törvényszerű mozgásokig, problémáig követte a jelenségek logikáját és az elszigetelt lázadásokban, törekvésekben is felismerte a még derengő, de csak közösen megalkotható távlatot. A néphez való közelségnek, hűségnek és a mindezt „kivülről”, „magasabbról” is átélő szemléletnek teljes harmóniája így vált — a gyermekkori élményeiből fokozatosan tudatossá érlelődve — a költő természetes szellemi sajátjává.